

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE AARLE-RIXTEL

INHOUD:

1. Woord vooraf
2. Criteria
3. Werkwijze
4. Historische karakteristiek van Aarle-Rixtel
Landschap
Nederzettingen
Bebouwing en groenelementen
5. Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen
6. Literatuurlijst
7. Kaart gemeente Aarle-Rixtel (bijlage)

1. WOORD VOORAF

Dit rapport over Aarle-Rixtel maakt deel uit van de serie cultuurhistorische inventarisaties van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op de erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op de boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwere zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorisch waardevolle bebouwing van de provincie vast te doen leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs. Y.P.W. van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale Commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het project aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdende proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in 1986 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiten, arch. HBO.

Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt. Er is dankbaar gebruik gemaakt van aanvullingen en commentaar van de heemkundekring "Barthold van Heessel" met name van Th. van Vlerken.

Dit rapport wordt speciaal opgedragen aan mevrouw Helen van Noordwijk-van Zeijl. Zij was stimulerend voor de monumentenzorg in de provincie Noord-Brabant en voor die van Aarle-Rixtel in het bijzonder.

's-Hertogenbosch, januari 1990.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

- Architectonische en kunsthistorische criteria
- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

● Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbepanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

● Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontleen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorte situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machtspatronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal tezamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten? Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert, Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord? Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is. Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

4. HISTORISCH KARAKTERISTIEK VAN AARLE-RIXTEL

Landschap

Aarle-Rixtel wordt in het zuiden begrensd door de gemeente Helmond, tevens grotendeels door de Aa, Goorloop en de Torenstraat over de akkers bij Stiphout. Ten westen loopt de grens langs de bossen van de Geeneindsche Heide en Molenheide (gemeente Helmond en Lieshout), ten noorden langs de Goorloop, Reijackers en Peeldijk bij Beek en Donk. De oostgrens wordt gevormd door de gemeente Bakel en Milheeze. Kasteel Croy en omgeving en de buurtschappen Geeneinde en Kruisschot vielen van 1648 tot 1968 onder Stiphout.

De dorpskom van Aarle-Rixtel ligt op ca 16,5 meter boven N.A.P. De omgevende akkergronden liggen iets hoger tot ca 17,5 meter. De akker en de 'Veerkampen' tussen Croy en Geeneind zelfs op meer dan 19 meter. De gebieden langs de Goorloop ten oosten van de Aa, Lange Beemden, het Broek en de Biezen liggen weer beduidend lager op ca 14,5 meter N.A.P.

De bodem bestaat uit zandgrond die tijdens en na de laatste ijstijd door water en wind is afgezet. Rondom de kern van Aarle-Rixtel en de verschillende buurtschappen liggen oude enkeerdgronden met een humuslaag van 50 cm dikte of meer, die wijzen op vermoedelijk middeleeuwse landbouwontginningen.

Ten oosten van de Zuid-Willemsvaart liggen een paar kleinere enkeerdgronden aan de Pater Eustachiuslaan en nabij Petershof. Ten oosten van Laar, deels langs de Reijbroeksche Loop liggen oude graslandbodems die eveneens wijzen op een zeer oude ontginning. Langs de Goorloop, het gebied de Biezen en ten westen van Wolfspuiten liggen veengronden. Ten westen van Kruisschot ligt nog een deel van de vroegere Geeneindsche Heide met podzolgronden.

De oudste, ongetwijfeld middeleeuwse, ontginningen zien we op de hogere gronden langs de beeklopen Goorloop, Aa en Reijbroeksche Loop. Oude meldingen van Aarle vanaf de 12e eeuw, als leen van de Abdij van Floreffe (België) bevestigen dit. Het huis te Rixtel wordt reeds in de 14e eeuw genoemd.

Het gebied ten oosten van de Zuid-Willemsvaart is van latere tijd, terwijl de lagere gronden langs de Aa en Broek-Aa in de latere 19e eeuw en 20e eeuw zijn ontwaterd en ontgonnen.

Rond 1600 komt het bevaarbaar maken van de Aa in de belangstelling o.a. vanwege het turfvervoer. Ook in de Napoleontische tijd zijn ideeën ontwikkeld. Het is echter niet tot uitvoering gekomen. In plaats daarvan is tussen 1822 en 1826 de Zuid-Willemsvaart gegraven. Het Wilhelminakanaal, dat in Aarle-Rixtel op de Zuid-Willemsvaart aansluit is in 1923 geopend.

In grote lijnen kunnen we in Aarle-Rixtel de volgende landschapselementen onderscheiden:

- a. De bebouwde kom en buurtschappen met bebouwing en erven. Een groot deel van de na-oorlogse dorpsuitbreiding ligt op de vroegere oude akkergronden.
- b. Oude akkers, deels enkeerdgronden met humuslaag van 50 cm of meer, ontstaan door eeuwenlange bemesting vanuit de potstal, vermengd met plaggen.
- c. De lagere gronden, de vroegere beemden of hooilanden langs de beeklopen met graslanden en hakhoutbosjes. De bodem bestaat uit leem of veen. Langs de Reijbroeksche Loop liggen oude graslandbodems met een dikke humuslaag van 50 cm of meer. Van de vroegere houtwallen langs de percelen is praktisch niets meer bewaard gebleven. De Kavelstructuur is veelal nog herkenbaar.

- d. Recente 19e- en 20e eeuwse ontginningen langs de Aa en Broek-Aa met systematische verkavelingen op veen- en leembodem. Dit gebied bestaat uit grasland en houtaanplant.

Nederzettingen

Aarle-Rixtel bestaat uit de oude kern van Aarle met daar omheen verscheidene gehuchten en buurtschappen: Rixtel, Hoog- en Laag Strijp, Geeneind, Kruisschot, het Laar, Heikant, de Wolfspuiten en Scheepstal.

Aarle is in de middeleeuwen uitgegroeid tot een bedevaartsoord met niet-agrarische kern rond de kerk, gasthuis, klooster en herberg. Rixtel had een eigen kerk tot 1648, gewijd aan St. Margaretha. De gereformeerden die de kerk overnamen, konden ze echter niet onderhouden, zodat er verval optrad. De katholieken namen een schuurkerk op Kouwenberg in gebruik. Na de generaliteitsperiode hebben zowel de katholieken als protestanten een nieuwe kerk gebouwd. De kern bestaat uit een tweetal brink- of plaatse-achtige pleinen, Kouwenberg en 'Dorp' op de splitsing Dorpsstraat, Sengersweg en Wilhelminalaan. De Dorpsstraat verbindt beide pleinen met lintbebouwing. Ofschoon veel na-oorlogse vernieuwingen hebben plaats gevonden zijn er verspreid nog fraaie traditionele dorpswoonhuizen, en andere bebouwing als raadhuis, kerk, smederij en postkantoor. De dorpse maat en schaal is er over het algemeen behouden. Uitbreidingen uit de latere 19e eeuw en begin 20e eeuw zijn te zien aan het begin van de Lieshoutse weg, Bosscheweg en Klokkegieterstraat met het fraaie complex van de Klokkegieterij Petit en Fritsen.

Rixtel was oorspronkelijk mogelijk een kasteeldorp bij het z.g. Guldenhuis of kasteel van Rixtel. Rond Croy ontstond een bescheiden kasteelgehucht (Strijp). Hier bleef ook het fraaie en monumentale kasteel bewaard met verschillende boerderijen van rond de eeuwwisseling. Croylaan 11 is ouder. Verschillende lanen hebben beplantingen met grote zomereiken. Strijp ligt evenals de buurtschappen Geeneind en Kruisschot langs de Goorloop en zijn omgeven door oude akkercomplexen. Veel van de oude ruimtelijke structuur is hier bewaard gebleven. In deze buurtschappen staan nog verscheidene boerderijen van de 2e helft van de 19e eeuw en begin 20e eeuw. Het Laar is een agrarisch buurtschap bij de samenkomst van de Reijbroeksche Loop en Goorloop met akkerbodems die wijzen op oude oorsprong.

Ten noorden van Aarle stonden vroeger o.a. Huis ter Smisse en Huis ter Hurkens. Blijkens de oude akkergronden waren daar eveneens al vroeg landbouwontginningen. De Koppel is een buurtschap die thans opgenomen is in de bebouwde kom. Langs de Janssensstraat staan een drietal boerderijen.

Tussen de Broek-Aa en Aa, thans Pater Eustachiuslaan, staan verspreid enkele oude boerderijen op een oud akkerbodemcomplex. De nederzetting grensde aan een moeras- en broekgebied dat in de vorige eeuw is ontgonnen. Langs de Bakelseweg liggen enkele oudere ontginningen als Wolfspuiten, Heikant, Asdonk en Scheepstal.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

Aarle-Rixtel bezit mogelijk een tweetal huizen die uit de 17e- of 18e eeuw kunnen dateren. Havenweg 1-3 en Wilhelminalaan 2-4. Ze kenmerken zich door een lagere dakvoet aan de achterzijde. Het huis aan de Havenweg is een z.g. Kempens verdiepingshuis waarbij alleen aan de voorzijde een reeks ramen op de zolderverdieping te zien is. Het huis van vijf travéeën heeft balkdragende muren met moer- en kinderbinten. Aan de achterzijde rust een extra spantbeen op de moer-

balk. Wilhelminalaan 2-4 heeft geen ramen op de zolderverdieping. Opvallende details zijn hier een sieranker in de zijgevel en een smeedijzeren, getande tralie in het kelderlicht.

Uit de 1e helft van de 19e eeuw kan het overigens sterk verbouwde Croylaan 5-7 dateren, een dubbelwoonhuis zonder verdieping onder wolfsdak. Traditionele huizen uit het 3e kwart van de 19e eeuw zijn Havenweg 9-11, Lieshoutseweg 15 (met aangebouwd bakhuis), 17, 33-35 en 97-99. Tot ca 1880 worden de huizen gebouwd in veldoven- of handvormsteen, met balkdragende muren en spantenkap. De dakbedekking bestaat uit oud-Hollandse pannen, vroeger ook wel riet of stro. De beluikte ramen hebben een kleine roedenverdeling.

Na 1880 komt de industriële machinale baksteen in zwang. Er komen ook andere dakpansoorten in gebruik als muldenpan, tuile-du-nord en verbeterde hollandse pannen. Het zesruitsschuifraam komt in de mode, later ook het T-venster. Opvallend in Aarle-Rixtel is het gebruik van gietijzeren geprofileerde goten. Uit de latere 19e eeuw en rond de eeuwwisseling zijn enkele gave voorbeelden van dorpswoonhuizen zonder verdieping bewaard gebleven. We noemen Dorpsstraat 98 van zes traveeën met inrijpoort en achterbouw, Helmondseweg 1-3 van 7 traveeën met middenrisaliet waarin stenen dakkapel met trapgeveltje, Kapellaan 1-3 met trapgevel en houten windveren, Kerkstraat 2 van vijf traveeën met middenrisaliet waarin topgeveltje en hoekpilasters, Kerkstraat 18 van vijf traveeën met middenrisaliet, Bosscheweg 23 met geschulpte windveren in de zijgevel, Kouwenberg 33 van vijf traveeën met stenen kapel en Kouwenberg 35 met middenrisaliet en topgeveltje.

Opvallend bij de genoemde huizen zijn de vrij brede gevelfronten van 4-7 traveeën, en het veelvuldig voorkomen van middenrisaliet, hoekpilasters, kroonlijst, of versierde friezen. Kouwenberg 31 "Villa Reposa" heeft ramen en deur met sieromlijsting en kuiven. Uitbundiger versierd is de bepleisterde gevel van Petershof, Havenweg 23 met fronten. Woonhuizen met verdieping uit deze periode zijn Havenweg 2 met bepleisterde pilastergevel, de voormalige pastorie Dorpsstraat 7 met gedetailleerde gevel en kapellen met leien spitsen, Kerkstraat 53 met korfbogen en siervullingen, Klokstraat 5 met siermetselwerk en dakkapel en de complexen Klokkengietersstraat 4-10 met topgevels aan de zijkanten en 7-11 eveneens met zijtopgevels en kapel met trapgeveltje.

In het begin van de 20e eeuw zien we veelal nog zeer traditionele bebouwing, maar ook toepassing van nieuwe vormen en materialen. Het gebruik van portieken, erkers, veranda's en topgevels neemt vooral na ca 1920 toe. Het mansardedak wordt algemener. Voorbeelden zijn: Havenweg 13, Kapellaan 2, Klokkengietersstraat 13-17. In het kader van de volkswoningbouw worden verscheidene huizen gebouwd o.a. aan de Bosscheweg, Dorpsstraat nr. 33 en volgende, en Lieshoutseweg 38-40, 60, 72 en 81-83. Grotere huizen uit deze tijd zijn Dorpsstraat 7, "Villa Lohengrin", en het landhuis Beekseweg 7 met bordes. Als voorbeelden van traditionele woningbouw van kort voor en na de 2e wereldoorlog kunnen genoemd worden: Kouwenberg 15-17 met kruisvensters, Biermanstraat 1-15 en 2-8 en B. van Heesselstraat 6-12.

Boerderijen

Enkele boerderijen kunnen uit de 18e eeuw dateren. Kannelustweg 8 is een langgevelboerderij met dwarsdeel uit 1714 met apart bakhuis. Ook nr. 10 met schuur kan uit dezelfde tijd stammen. Pater Eustachiuslaan 4 is van het kortgeveltype met dwarsdeel. Croylaan 11, een vroegere kasteelboerderij, wijkt van de bekende typologie af door de L-vormige plattegrond en risaliserende korte gevel. De gevel is hier jammer genoeg geheel vernieuwd. De ontwikkeling van de boerderijen is sterk vergelijkbaar met die van de woonhuizen. De oudere typen hebben echter

niet altijd balkdragende muren, maar een serie gebinten waarop de dakspanten rusten.

De voorzijde is meestal hoger dan de achtergevel, waar de dakvoet lager is. Bij de boerderij behoren vanouds enkele bijgebouwen w.o. schuren, hooiberging en bakhuis. Een volledige boerderijgroep behoort thans tot de zeldzaamheden. Tot ca 1880 blijven de boerderijen vergelijkbaar met hun voorgangers. Voorbeelden van traditionele 19e eeuwse boerderijen zijn: de Biezen 1 uit 1848, Bosscheweg 81, 92-94 met opvallend bovenlicht, Geeneindseweg 12 en 16, Janssensstraat 37, de kortgevel met dwarsdeel Kruisschotseweg 2, Laarweg 3, 8, 10 en 12 met bakhuis, Opstal 5, Scheepstal 2 uit 1855 en de Sengersweg 5 en 7.

Na 1880 verdwijnt de gebintconstructie. Langzamerhand wijzigt zich de bedrijfsvoering ook wat consequenties heeft voor de boerderijbouw. De potstal wordt veranderd in grupstal. Ook de materialen veranderen (zie: woonhuizen). Opvallend zijn sierankers, pilasters in het metselwerk en gietijzeren goten. Rieten daken soms met pannen voet blijven nog lang bestaan. De uiterlijke vorm blijft vergelijkbaar met de oudere boerderijtypen.

Boerderijen uit het laatste kwart van de 19e eeuw en rond de eeuwwisseling zijn o.a. de Biezen 5, Croylaan 12 op het kasteelterrein, Lieshoutseweg 101 en Opstal 11. Lieshoutseweg 36 heeft ramen met een opmerkelijke roedeverdeling. Afwijkende vormen zijn Scheepstal 1A-1B een dubbelboerderij onder gemeenschapelijk dak en Helmondseweg 41 "Malthazer hoeve" met losstaande villa-achtige boerderij.

Na ca 1920 komt het mansardedak in de mode. Ook zien we historiserende vormgeving met kruisvensters en veelal korte gevels zoals bij Asdonkseweg 5 en 6, Wiebiegenweg 2 en Laarweg 7.

Industriële gebouwen

Opmerkelijk in Aarle-Rixtel is de reeds in 1786 gevestigde Klokkengieterij van Petit en Fritsen. Het gave en markante bedrijfsgebouw is uit 1906. De fabriek is een- en tweelaags onder zadeldak met houten ontluchtingskap en voorbouw onder lessenaarsdak. De gevel heeft midden- en hoekkristalieten met fronton. Boven de ingang prijkt een tableau met wapen en neogotische bladmotieven. Het fabriekscomplex is op de rijksmonumentenlijst geplaatst. Klokstraat 23 uit ca 1910 met uitbreiding ca 1955 is een klokkenfabriek. Kapellaan 1 met woonhuis is een fabriekje in imitatie-natuursteen en rusticaplint in de gevel. Het woonhuis uit 1926 heeft het opschrift

"De Klok A.D. 1782".

Het oudste 'bedrijfspan' is het tol- of wevershuis uit 1785. Het is een bepleisterd pand onder hoog schilddak met riet en pannen voet, zonder verdieping. Het pand is ingrijpend vernieuwd.

Dorpsstraat 16 is een voorbeeld van een dorpswoonhuis met bedrijfsruimte. Aan de lange en korte zijde zijn dubbele inrijpoorten. Dorpsstraat 88 is een smederij uit ca 1920. Voorheen was hier een café. Het pand met balkenlaag kan in de kern 18e of vroeg 19e eeuws zijn. Kanaaldijk 2 is een klein bedrijfsgebouw met symmetrische gevel en inrijpoort. Vergelijkbaar is het jongere Kerkstraat 41 uit ca 1920 met woonhuis en aansluitend bedrijfsgebouw met poortingang. Dorpsstraat 14 is een puddingfabriek uit 1940-50 met aan- en uitbouwen. In de topgevel is een hijsbalk onder pannen dakje.

Openbare gebouwen

Het oude raadhuis in de Dorpsstraat uit 1855 heeft oorspronkelijk ook de onderwijzerswoning en school bevat. Op het leien schilddak is een dakruiter met klokje en spits. Uit ca 1941 is de dubbele stenen trap met bordes. Het raadhuis is gebouwd in rondboogstijl met enige elementen ontleend aan de kastelenbouw.

Van jongere datum is het voormalig postkantoor annex woning uit ca 1950 onder wolfsdak met lage dakvoet aan de achterzijde.

Op Kouwenberg staat een achthoekige kiosk uit 1924. Het puntdak wordt door gietijzeren kolommen ondersteund.

Kerkelijke gebouwen

Van de pelgrimsplaats rest nog de kapel van Onze Lieve Vrouw in het Zand uit 1597. De oorsprong gaat echter verder terug. In de 17e eeuw vinden uitbreidingen en wijzigingen plaats. Sedert 1856 maakt de kapel deel uit van het klooster Mariëngaarde. De oude kapel is eenbeukig en bestaat uit drie traveeën met driezijdig koor en zuidarm met in- en uitgezwenkte topgevel uit 1608. Aan de noordzijde is een aanbouw uit 1893. Er is een leien zadeldak met dakruiter, steunberen en rondboogvensters. Het oudste kloostergedeelte heeft neogotische detaillering. Recentere uitbreidingen zijn uit ca 1930, 1955 en later. Opvallend is de kapel uit ca 1955 op centraliserende plattegrond.

De R.K.kerk van O.L.V. Presentatie aan de Dorpsstraat is gebouwd rond 1845. Het is een mooi voorbeeld van een "waterstaatskerk". Oorspronkelijk was het een zaalkerk, die later voorzien is van zijbeuken. Inwendig zijn er graatgewelven op korinthische pilasters. Er is een fraaie voorgevel met middentoren. Het tegeltableau is uit 1896.

Naast de kerk staat een bronzen H.Hartbeeld op hartstenen sokkel uit 1926. Het er bij gelegen kerkhof uit ca 1860 is omsloten door een bakstenen muur met restanten van een gietijzeren hekwerk, afkomstig van de hoofdpoot. Er zijn enkele opmerkelijke graven uit de 2e helft van de 19e eeuw en begin 20e eeuw. Het knekelhuis is uit ca 1920. En H.Hartbeeld in nis is ook uit die tijd. Eenvoudiger is het N.H. kerkhof aan de Laarweg met één graf uit ca 1900 en jugendstil hek eromheen. De voormalige N.H.kerk, thans Nieuw Apostolische kerk, is een rechthoekig zaalkerkje uit 1847 met wijzigingen in 1874. De topgevel is bepleisterd en heeft een houten klokketorentje. In de gevel zit een rondboogvenster. Inwendig is er een gestucadoord houten tongewelf.

Recenter is het klooster van het Heilig Bloed uit 1902, in aanleg op T-vormige plattegrond met latere uitbreidingen. De kapel op de verdieping heeft een vijfhoekig koor en neogotische vormgeving. Bij het klooster behoort een langgevelboerderij en schuur.

Langs de Bakelse weg staat een kleine nisvormige wegkapel uit ca 1950, met neogotische beeldengroep. Op de splitsing Bosscheweg en Helmondseweg staat een houten wegkruis met corpus van rond de eeuwwisseling. Vermaard is een zeldzaam voorbeeld van een "hagelkruis", wellicht 16e eeus op de Hooge Akkers, een hardstenen kruis met verweerde Christusfiguur, omgeven met Jugendstil hek.

Kastelen en landhuizen

Zeer markant is het middeleeuwse kasteel Croy, een omgracht kasteel uit de 15e eeuw. Het oudste gedeelte is de westvleugel met ronde hoektoren en topgevels. Het oostelijke gedeelte met ronde en achthoekige torens en trapgevels is uit ca 1500. De binnenplaats werd in de 17e eeuw overdekt. Opvallend zijn de hoge spitsboogvensters en bakstenen friezen. Bij het kasteel behoren nog een boerderij, een Spaanse schaapskooi en inrijpoort en diverse groenelementen. De voorpoort met traptoren is uit ca 1500 met gestucte 18e eeuwse hal.

Waterstaatswerken

Genoemd kunnen hier worden enkele ijzeren bruggen over de Zuid-Willemsvaart en het Wilhelminakanaal daterend uit de jaren vijftig, met hekwerk, dukdalven e.d. Deels gaat het om ophaalbruggen.

Overige gebouwen

Voorbeelden van winkelwoonhuizen zijn Dorpsstraat 28 uit 1861 met fries, consoles en leeuwepopjes en Klokstraat 8 "het Oude Nest" in aanleg uit 1868 met nieuwere etalage. Dorpsstraat 9-11 met kapperszaak is uit de 1e helft van de 19e eeuw, met latere gietijzeren profielgoot. Bosscheweg 61-63 is uit 1930 met uitspringende etalage en balkon en topgevel. Dorpsstraat 18 is een harmoniezaal uit ca 1910, nr. 86 een café uit ca 1935 met luifel en veranda onder houten kolommen.

Artefakten

Onder de Kerkelijke gebouwen is reeds het "hagelkruis" met Jugendstil hek genoemd op de Hooge Akkers, evenals de kerkhoven aan de Dorpsstraat en de Laarweg met verschillende 19e en 20e eeuwse grafzerken, ommuring en hekwerk. Op het plein Sengersweg-Dorpsstraat staat een 19e eeuwse gietijzeren pomp met versierde tuit en bekroond door een vergulde bol. Op het plein Kouwenberg staat een herdenkingssteen geplaatst in 1955 van St. Margaretha (afkomstig van de St. Margaretha kerk) en een Schutsboom met vaantje. Bij een aantal dorpswoonhuizen zijn nog de hardstenen, soms versierde stoeppalen met ijzeren stangen of kettingen te zien zoals bij Dorpsstraat 16, Klokstraat 8 en Kouwenberg 33. Sierhekwerken staan onder meer bij Kapellaan 1. Een tweetal hergebruikte natuurstenen stoeppalen zijn geplaatst op het Kapelpad.

Groenelementen

Veel van der karakteristieke dorpsbeplanting is vooral na de tweede wereldoorlog verdwenen. Toch is er hier en daar nog wel iets van de typerende groenelementen bewaard gebleven. Recent is zelfs enige hernieuwde belangstelling te bespeuren, zoals de aanplant van linderijen en jonge beukhagen.

Lindes, met name snoeilindes, staan o.m. bij de Bosscheweg 81, Jonkheer Karellaan 1, Kasteelweg 5, Kerkstraat 18 en 40, Klokstraat 23, Laarweg 3 en Sengersweg 5 en 7. Opmerkelijk zijn de lindes aan de oprijlaan van Helmondseweg 41 en zes forse lindes bij de Biezen 5. Aardige lindebeplanting is nog te zien in de Biermanstraat en op het plein Sengersweg-Dorpsstraat. De 2 lindes bij Lieshoutseweg hoek Koppelstraat zijn Amerikaanse lindes.

Op de boerderij en woonerven treffen we nog paardekastanjes, walnoten en fruitbomen aan. Fruitbomen bij: Asdonkseweg 5, Beekseweg 7, Bosscheweg 81, en 92-94, Geeneindseweg 12, Pater Eustachiuslaan 1 en 3 met o.a. oude pereboom, Kasteelweg 5, Laarweg 3 en 7 met oude perebomen, Lieshoutseweg 10 en 101, Paardekastanjes o.a. bij: de Biezen 5, Scheepstal 1, en voorts op de hoek Sengersweg-Dorpsstraat, Wiebiegenweg 2 en Albers Pistoriusstraat. Walnoten bij Bosscheweg 81, Dorpsstraat 92-94, Pater Eustachiuslaan 1, Laarweg 3, Sengersweg 5, Lieshoutseweg 36 en Wiebiegenweg 2.

Algemeen zijn nog de Canadese populieren: o.a. bij: de Biezen 5, Laarweg 7 en Bosscheweg 81. Italiaanse populieren bij: Pater Eustachiuslaan 14, en Bosscheweg 66. Opvallend zijn de eikenlaantjes met name kasteel Croy en Asdonk. Soms komt de eik voor op een erf: de Biezen 5, Beekseweg 7. Beuken zien we bij: Bosscheweg 92-94, Lieshoutseweg 101 w.o. rode beuk, en Wiebiegen 2. Bij Croylaan 14 is een oprijlaan van beuken.

Op de hoek Sengersweg en Dorpsstraat staan enkele rode beuken. Oude hagen van de beuk zijn zeer schaars: Beekseweg 7, de Biezen 5, Dorpsstraat 98, Pater Eustachiuslaan 1, Kapelpad 2 en 3, gemengd met meidoorn en liguster, Laarweg 3, 10, en Lieshoutseweg 101. Meer voorkomend is ligusterhaag die voor de oorlog al populair was. Tegenwoordig zien we die weer vervangen worden door berberis en coniferen. Ook meidoorn en haagbeuk komen wel voor. Enkele vermeldenswaardige tuinen zijn nog: Dorpsstraat 92-94 met o.a. zuiltaxus, esdoorn en walnoot. Bosscheweg 66 met o.a. Italiaanse populier, esdoorn, berk en allerhand heesters, Kerkstraat 18 met o.a. linde, treures en robinia. Tenslotte noemen we de kerkhofbeplanting van de Dorpsstraat met vijf rode beuken, treurwilg, beuk en ligusterhaag. Interessant is hier de mossen, korstmossen en varenbegroeiing op de kerkhofmuur. Algemeen is hier de muurvaren (*Asplenium ruta-muraria*).